

ТМ	Г. XXXV	Бр. 1	Стр. 69-84	Ниш	јануар - март	2011.
----	---------	-------	------------	-----	---------------	-------

UDK 338.48:303.01

Прегледни чланак

Примљено: 2. 11. 2010.

Видоје Стефановић

Универзитет у Нишу

ПМФ

Ниш

Нецад Аземовић

БК универзитет

Нови Пазар

ГЕНЕЗА ТЕОРИЈСКЕ МИСЛИ О РАЗВОЈУ ТУРИЗМА *

Резиме

У условима бурних расправа о оптималним правцима развоја економске мисли, а да се не наруше принципи одрживог развоја, почела је интензивно да се развија и теоријска туристичка мисао. У таквим се условима и у таквом контексту теоријских становишта она је свој пуни смисао добила тек у тренутку пуног замаха индустријализације, будући да је она створила најмање три нужна услова за развој туризма: осигурала је довољно финансијских средстава појединцима која се могу издвојити након подмирења основних животних потреба, омогућила је плаћени годишњи одмор и технолошким је иновацијама створила реалне могућности за развој најразноврснијих капацитета туристичке понуде.

Кључне речи: економска теорија, туристичка теорија, развој, генеза

УВОД

У свим друштвено економским формацијама, у зависности од нивоа развоја производних снага, постојала је тежња за остварењем

widojes@yahoo.com

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

слободног времена и слободних новчаних средстава. Уједно је постојала жеља да се слободно време и слободна средства искористе за привремену промену места боравка, ради разоноде и одмора. Дакле, људи су у свим периодима цивилизације путовали, без обзира на врсте и систем саобраћаја и саобраћајне инфраструктуре.

Оно што је без сваке сумње теорија развоја туризма преузела од опште економске теорије на подручју терцијара, то су свакако мере на овом подручју које ваља предузети за његов успешнији развој. У томе теорија терцијара сматра, а теорија и пракса туристичког развоја потврђује, да се развој туризма може поспешити одговарајућим мерама у трговању (као што су царине, таксе, валутни течајеви), у фискалној политици (таксе или субвенције за подстицање одређених услужних активности) и у политици финансирања односно инвестирања (преференције, бенефиције и сл.). Осим ових мера економске нарави, могу се користити и мере социјалне нарави које државе једнако користе као регулативне у својој општој привредној политици и политици према терцијару (Vukonić 2001a, 63).

Анализа теорије развоја туризма потврђује већ доста стару и повремено актуализовану тезу да туризам као феномен осим економских, поседује и друга важна обележја која чак у одређеним околностима и у одређеним срединама могу постати доминантан развојни разлог и последица. "Економске су науке, у основи, поставиле туризам на право место", писао је један од дојена теоријске мисли о туризму Курт Краф (Kurt Graf), и имао је право ако је под тим мислио на начин на који су се, барем у оно време, доминантно манифестовали учинци туризма. Међутим, аутор очито није имао боље мишљење о економској теорији и њеном прихватању чињенице да је израстао један нови феномен, па је у наставку своје тезе сам себе и, дакако, читаатељство уверавао како је „економски елемент заједнички показатељ психолошког, социолошког, културног, географског и техничког гледања на туризам“ (Graf 1963).

ТЕОРИЈА РАЗВОЈА ТУРИЗМА КАО ДЕО ЕКОНОМСКЕ ТЕОРИЈЕ

Туризам се развио упоредно у складу са основним друштвеним односима. Тако да се не може прецизно утврдити када и где је започео поједини период у развоју туризма. Појаве сличне туризму, јављају се у најранијој историји, прво код народа који су постигли одређен степен културе. Те појаве сличне данашњем туризму, постојале су у историји Египте, Асира, Вавилона и Персије. У неким случајевима оне су имале одлике масовности, које су често биле плод људског незнања о природним појавама и религијским учењима. Појава готово идентичне са данашњим туристичким миграцијама срећу се и у античкој Грчкој.

Теоретичари туризма су готово једногласно већ од самих почетака теоријских расправа о туризму тврдили да туризам омогућује валоризацију слободних природних добара, као што су клима, лепота пејзажа, чистоћа мора итд., те тако у свом изворном облику добијају економску вредност (изражену у цени појединачних услуга). Те за је без сумње подстицајна за економску теорију да објасни како се, на пример, такво природно добро, али и други ирационални фактори у туризму, претварају у робу која се на тржишту економски валоризује и рефлектује у цени.

Посебно подручје интереса у теорији привредног развоја чине недовољно развијене земље односно њихове привреде. Много је теоријских радова који се баве питањем развоја у овим слабије развијеним срединама, па је разумљиво било очекивати да ће и теоретичари-туризмолози, подстакнути овим расправама, настојати унети барем неке од postavки теорије привредног развоја важеће за земље у развоју и на тло туристичког развоја. Иако се слабија развијеност одражава у свим срединама на врло сличан начин, ипак увек постоје неке специфичности које не дозвољавају генерализацију теоријских становишта формулисаних на темељу искуства једне земље или више земаља. Ипак, кад је развој туризма у питању, онда специфичности општег привредног развоја у овим срединама битно утичу било на могућност туристичког развоја било на правац или снагу развоја. Могућност запошљавања, иначе рак-рана привредних неприлика у земљама у развоју, истицала се као особита предност код развоја туризма. Међутим, привредна структура овилх земаља као и социјално-економска структура становништва, с доминацијом пољопривреде и сточарства, отежавале су нова запошљавања у туризму, али и губила важну карику у развоју пољопривредне производње, иначе темељног привредног сектора у тим земљама. То је разлог што се и очекивања од развоја туризма нису испуњавала, особито тамо где се туризам форсирао као темељна привредна активност (Vukonić 2001б, 64).

Брзом развоју туризма, као друштвено економског феномена, допринела је и борба нижих слојева грађанског staleжа у тежњи да остваре своје слободно време. У периоду од 1845. до 1914. године туризам је доживео велике промене које су подстакле његов развој. Те су се промене нарочито могле уочити на подручју формирања туристичке привреде и начину организовања путовања. Управо у том периоду учесници путовања ради рекреације добијају назив туриста, а целокупна појава добија назив туризам.

Опште привредне прилике у свету у другој половини двадесетог века доводе економску теорију пред многобројна нова искушења. Понајпре, повећање потрошње, које је резултирало повећаном производњом, довело је развијени свет у посве нову ситуацију: научно-техничке промене толико су унапредиле производне капацитете,

нарочито производа широке потрошње, да се могло произвести колико се желело, а то је значило и више, па и знатно више него што су потрошачи објективно могли купити и(или) конзумирати. Из тих се разлога и теоријска економска мисао окренула проблемима пласмана, што је довело до појаве маркетинга. Наравно да је маркетинг врло брзо нашао своје место у туристичкој пракси, а нешто касније и у теоријским анализама туризма. Економска анализа у туризму кренула је тада у правцу мерења и описивања значења туристичке потрошње за различиту робу и услуге које налазе свој интерес на туристичком тржишту. Овај радикални заокрет према истраживањима и анализи тржишта значио је многе промене, не само на микро-економском нивоу, него и у погледима и поставкама макроекономије.

На почетку развоја теоријске мсли о туризму доминирали су швајцарски, аустријски и немачки аутори. Они се углавном баве економским значајем туристичког промета, са нарочитим истицањем улоге иностраног туризма у платном билансу неке земље.

И на крају, још неколико речи о успостављеној вези између теоријских становишта о еколошкој компоненти привредног и туристичког развоја. Развој светске економске теоријске мисли кретао се према сазнању о потреби веће пажње према животној средини, односно према одрживом развоју и стабилној привреди. Као дисциплина, економика животне средине постоји око тридесетак година, премда су први радови о проблему заштите и експлоатације природног ресурса настали још у 19. веку најављујући тако овај нови поглед и заокрет у размишљањима не само на теоријском плану него и у привредној и политичкој пракси. Теоријско полазиште је у тези да животна средина и економија нису различити ентитети, већ да су трајно повезани преко основних физичких закона и преко последица које њихов међусобни однос има за људска бића. Значење природних ресурса за туризам, које својом снагом прелази значења свих других фактора туристичког развоја, нашло је плодно тло у теорији очувања човекове околине, заштите природе и теорији одрживог привредног развоја. Деградација природних ресурса води негацији туризма као појаве, па је разумљив интерес који је теорија туризма поклонила овом проблему, посебно поткрај двадесетог века.

ОСВРТ НА ТЕОРИЈУ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Наслањајући се на гледишта исказана у радовима економских теоретичара, и теоретичари туризма своја гледишта о развоју формирају слично важећим теоријама и тезама у одређеном раздобљу. Разумљиво је да теоретичари с почетка двадесетог века, или још раније, нису могли на исти начин прилазити проблему развоја нити о њему на исти начин расправљати као теоретичари с краја двадесетог

века. Један од додатних разлога лежи у чињеници што се туристички теоретичари баве туризмом углавном ех пост и темеље своја гледишта у анализи оствареног, а врло је мало радова који покушавају предвидети или прорећи будућност. Кад се то и чини, теорија туризма остаје у оквирима глобалних рачуница предвиђања туристичке тражње, њене структуре и евентуално економских последица таквог промета односно туристичке потрошње. Чини се да је исправан закључак до којег је дошао у својим истраживањима Иван Антунац (Antunac 1985) кад је писао да су аутори теоријских и научних расправа о туризму заправо обрађивали проблеме на које су указивали практичари и туристички пословни кругови. „Ти су аутори само доследније применили методу истраживања, методу знанственог систематизирања, документирања и теоријског уопћавања, те тиме цјелокупну материју подигли на виши, квалитетнији ниво у знанственом и теоретском смислу“, писао је Антунац (1985, 35). Иако се ова његова опсервација односи првенствено на раздобље до свршетка Првог светског рата, мирне душе се може пренети и на бројне радове у каснијем раздобљу, све до половине двадесетог века.

У покушају систематизовања теоријских истраживања на подручју туризма, треба прихватити поделу коју је објавио Анте Дулчић (Dulčić 1990, 91). Он сматра да се, уопштено говорећи, теоријско објашњење улоге туризма у процесу развоја одвијало у три правца:

1. Први се правац формирао око објашњења улоге туристичке потрошње у напајању (директно или индиректно) регионалне или националне привреде. Ту се анализа усмерава или на тзв. економске функције туристичке потрошње, настојећи да се на макро нивоу прати ток утицаја туристичке потрошње на друге економске категорије, или на објашњење и мерење туристичке потрошње у приходима различитих делатности.

2. Други је правац био усмерен на објашњење значења делатности тзв. туристичке привреде за привредни развој. Анализом карактеристика ових делатности, начина њиховог функционисања и повезивања, истражују се делатности које задовољавају туристичке потребе, а које су "потпуно различите од основних из којих су настале". Непотребно је подсећати да извођење "специфичности" делатности, на основу карактеристика потрошача који користе њихове производе и услуге, нема чврсто теоријско упориште.

3. У оквиру трећег правца, истраживања су варијала у односу на дилему зашто туризам не ствара нове вредности и како то да упркос томе има многе значајне развојне функције. Та дилема вешто створена у нашој литератури има идеолошку потку у интерпретацији производног и непроизводног карактера рада. Наиме, ваљало је објаснити утицај туризма на развој, али полазећи од "задатог" схватања радне теорије вредности. Из тога је следио закључак да "туризам не

ствара додатне вредности". Ако нема додатних вредности, нема ни развоја, односно директног утицаја туризма на развој. Објашњења улоге туризма у развоју на овој се претпоставци своде стога углавном на тзв. посредне или индиректне учинке.

Вероватно су се теоретичари развоја туризма у формирању својих гледишта највише поводили за теоријским тезама о потрошњи, посебно како их је тумачио Кејнс (Keynes 1987, 67), а што је својевремено значило корениту промену уопште у схватањима категорије потрошње, те њене улоге у привредном развоју. Као што је познато, Кејнс уводи појам *склоност потрошњи* и закључује да се ради о функционалном односу између датог нивоа дохотка исказаног у јединичним надницама и издатака за потрошњу из тог нивоа дохотка. На тада изложеним поставкама стоје и данас валидна објашњења у теорији туризма.

"Величина коју друштво троши на потрошњу очито делимично зависи (1) од величине дохотка, (2) од присуства других објективних околности и (3) од субјективних потреба и психолошких склоности и навика појединаца, чланова друштва, те од начела према којима је доходак између њих подељен (који може бити подложен допунама како се производња повећава) (Keynes 1987, 77)."

Према Кејнсу (1987, 80) "потрошња... искључиви је крајњи домет и циљ привредне активности". То је средишња тема односа између економских чинилаца на макронивоу, па је то и темељна тема развоја. Кејнс зато примарно значење даје дохотку као главној детерминанти укупне потрошње. Било је и мишљења да потрошачи при планирању своје потрошње воде рачуна о будућем дохотку и могућностима будуће потрошње према текућем дохотку, што се назива "мерљивим дохотком" (енгл. *measured income*). Управо се на овим поставкама темеље основна становишта модерне туристичке теорије о утицају туристичке потрошње на привредни развој.

Сада већ релативно дуго раздобље (више од 160 година) спада у ред најживљих раздобља у развоју човечанства, посебно на технолошком и техничком нивоу. Ово турбулентно раздобље доносило је из године у годину и у другим подручјима живота толико промена да је и у теоријама које су на различитим подручјима настајале и развијале се у том раздобљу било врло много промена у теоријским гледиштима. Теорија туризма у данашњем значењу рађала се и развијала у време развијене модерне економске мисли кад је теорија развоја била једна од незаобилазних (привредних) компонената, па је и теорија развоја у многим својим тезама била од самог почетка уграђена и у теоријску туристичку мисао. Но, и ову теорију развоја "погађале" су једнако промене у глобалним теоријским погледима.

Масовни туризам је подстакао развој туризма у многим местима, до тада непознатим и економским неразвијеним и сиромашним и утицао на економски и региопнални развој тих држава. Међутим, масовни туризам је узроковао и многе негативне ефекте, као што су деградација животне средине, нарушавање природних, руралних пејзажа и изворних лепота предела, нарушавање традиционалне, аутентичне локалне културе у туристичким местима и друге разне еколошке, социолошке, економске, структурне, културолошке и друге негативне промене.

У том смислу логично је анализу теоријских становишта о туризму, а поготово о проблемима развоја, поделити у три временска раздобља, и то :

– рани радови из раздобља која претходе појави модерног туризма

– класичне или традиционалне теорије развоја туризма и

– савремене теорије развоја туризма.

Ова подела нема других претензија, до повлачења одређене временске границе између раздобља у којима је и туризам имао одређене карактеристике које га разликују од других раздобља, а у чему се онда могу препознати и неке заједничке карактеристике теоријских становишта о проблемима развоја туризма.

Радови пре појаве савременог туризма

Ране радове из раздобља које је претходило развоју туризма схваћеног у модерном смислу речи тешко је сместити у оквире одређене заокружене, целовите теорије. Ради се заправо о појединачним радовима, а не о општој појави. Многи теоретичари говоре о томе како се у седамнаестом веку први пут појавила идеја да у платежном билансу земље треба водити рачуна о приходима који настају трошењем посетилаца одређене земље. Детаљнија истраживања о томе спровео је Тичхоф (P. W. Titzhoff, 1964) и дефинитивно потврдио да су се први радови о односима туризма и привреде појавили у шеснаестом веку кад је меркантилист Томас Мун (Thomas Mun) упозорио на потребу да се потрошња посетилаца Енглеске, "*expences of travellers*", евидентира на активној страни платног биланса, а трошкови за путовање Енглеца у иностранство на пасивној страни. Била је то петиција коју је Мун написао око 1630. године енглеском парламенту у име источноиндијске компаније. Рад је објављен после смрти аутора 1664. године под насловом "*England's treasure by foreign trade, of our treasure*". Веома је важно споменути како је Мун већ тада исправно закључио да услуге имају вредност и да се одражавају на платни биланс земље, само што још тада нису постојали одговарајући механизми, првенствено статистичка служба, који би бежили и пратили ову појаву (Vukonić 2001в, 69).

Овај је рад додатно значајан, јер се први пут спомиње појам "невидљивог извоза" као једно од темељних привредних обележја доприноса туризма националним економијама.

Класичне теорије развоја туризма

Класичним теоријама развоја туризма назване су оне теорије које су настале у теоријским расправама до свршетка Другога светског рата или се у њима спомињу. То раздобље може се поделити на оно од краја 19. века до свршетка Првога светског рата, те од тога времена до свршетка Другога светског рата.

У сваком случају ради се о теоријским расправама које су претходиле масовнијим облицима туристичког феномена. Старији туристички теоретичари темеље своје радове на поставкама класичне економске теорије. Два темељна начела класичне макроекономске теорије – Сејов (Jean Battiste Say) закон тржишта и Фридманова (Milton Friedman) квантитативна теорија новца – нису имала значајнијег одзива у радовима теоретичара туризма. Ипак, једно од њених главних начела које се очитовало у тврдњи да је пуна запосленост нормална карактеристика привреде, јасно је присутна готово у свим радовима из овог раздобља. Мишљење како по начелу *laisser-faire*, тржишне снаге делују тако да одржавају пуну запосленост (свака девијација од тог правила сматрала се само привременом), присутно је у теорији туризма до свршетка Другог светског рата. Са становишта развоја привреде важно је било начело класичне економске теорије по којем укупна тражња за робом и услугама не може, осим привремено, заостајати за укупном понудом. Управо зато, и туристички теоретичари тога времена не показују одвише занимања за однос понуде и потражње у туризму, а отуда вероватно и поставке о "неограниченој тражњи".

Теоретичари туризма појављују се озбиљнијим радовима у већини индустријски развијених земаља света након свршетка Првог светског рата, дакле у раздобљу пуне афирмације Кејнсових теоријских поставки. Осим већ спомињаних становишта о потрошњи и њеном значењу за опште економске односе, важним се могу сматрати и она која говоре о улози државе у развоју привреде, те она која садрже и гледишта о тржишној стихији коју овим мерама ваља свакако избећи. Велики део расправа односи се на инвестирање у капацитете туристичке понуде, уз додатне констатације да без сталног инвестирања у ове капацитете нема развоја туризма (Milenković 2009, 99).

Између два светска рата појављује се све више радова о економији туризма с претензијом да формулишу теорију сада већ признатог феномена који је све више присутан у човековом животу, а који још увек у то време нема довољно изграђену властиту теоријску мисао. У томе су посебно ангажовани многобројни аутори у Италији,

Немачкој, Француској, Енглеској итд. Многи су од ових аутора наставили с истраживањем и након окончања Другога светског рата, па су, чак, и нека од њихових најбољих дела објављена у том каснијем раздобљу. У средишту пажње теоретичара је глобални утицај туризма на националну привреду и први пут истакнута занимљива макро-економска тема о постизању веће цене у туризму за исти квалитет услуге у туристички атрактивнијим просторима. Из тога следи и други не мање важан закључак да се у туристичким местима за исту робу и исте услуге оствари већа цена неголи у нетуристичким. То се, пак, повезује с једним обликом ренте о чему ће се далеко више говорити у раздобљу масовног туризма.

Крај раздобља класичне теорије туризма обележили су својим фундаменталним делом "*Allgemeine Fremdenverkehrslehre*" Валтер Хунцикер (Walter Hunziker) и Курт Краф (Kurt Graf). То њихово дело (објављено 1940) отворило је путеве научним спознајама о туризму и истраживањима која су следила након завршетка Другога светског рата. Они су, између осталог, заслужни за констатације о везама туризма и привреде, о утицају туристичке потрошње на тај развој, а затим и на потребу да се детаљније изуче ове везе. Ови су аутори први покушали класификовати привредне гране, предузећа и делатности у туризму или у вези с туризмом. Али, више од свега, Хунцикер и Краф дали су сериозну основицу многобројним теоретичарима да наставе са истраживањима и да потпуније осмисле теорију туризму у свим њеним компонентама.

Савремене теорије развоја туризма

Циљ и задатак савременог развоја туризма је прелазак са масовног на концепт квалитативног-одрживог туризма. Све то захтева извесне трансформације, као и значајне напоре рецептивних земаља и њихове туристичке привреде. У складу са друштвено економским развојем и развојем туризма у тим земљама оне предузимају различите подстицајне мере. У зависности од њихових основних карактеристика и доминантне усмерености ка одређеним циљевима, те мере се могу систематизовати у неколико основних група. Треба имати у виду да наведену систематизацију, не треба третирати као апсолутне и строго изоловане, јер неке мере имају шири спектар деловања. Мере подстицаја су: економске, стимулативне, еколошке, просторно-планске и регионално-развојне.

Савременим теоријама развоја туризма називају се оне теорије које су се развиле у време до сада најинтезивнијег развојног тренда, дакле након завршетка Другог светског рата. Ипак, и та констатација није сасвим тачна. У раздобљу непосредно након завршетка Другога светског рата туризам није био од посебног интереса ни за економске теоретичаре, нити за практичаре у привреди, јер најпре се свет

морао позабавити обновом свега што је било разрушено или на други начин девестирано ратом. Теорија развоја туризма озбиљније се враћа на светску сцену нешто касније, заправо након 50-их и посебно након 60-их година прошлог века када се свет привредно толико стабилизовао да је туристички промет опет почео расти. Ово се нарочито односи на Европу, континент који је с једне стране изузетно страдао у Другом светском рату, али и континент који је пре рата имао најдинамичнији туристички развој на свету. У томе је времену Курт Краф написао свој есеј "*Von der Empirie zur Theorie des Fremdenverkehrs*" (1952), а Троиси (Troisi) је објавио свој рад "*Teoria economica del turismo e delta rendita turistica*" (1955). Тако је заокружена фундаментална литература која твори темељ савремене теорије развоја туризма. Све после тога углавном је била разрада ових теза, премда је било и много оригиналних погледа на развој туризма, што се посебно односи на појединачне примере таквог развоја. Економска теорија, у овом периоду, још увек не размишља о туризму као феномену што га је потребно озбиљно изучити.

У раздобљу између 1950. и 1960. године теоретичари туризма много се баве еволуцијом, односно фазама развоја туризма. Радови настали у том времену настављају се на позната гледишта Ростова (Walt Rostow, 1960) о фазама развоја привреде. У зависности од критеријума теоретичари туризма спомињу од три до, чак, шест развојних фаза кроз која је туризам пролазио до данашњих дана. Већина развијених земаља света управо тада почиње свој пут у друштво високе масовне потрошње, а на свим привредним подручјима то је раздобље експанзије и проналажења, па и посезања за новим тржиштима. У том контексту, и туризам се доживљава као могућност освајања нових тржишта, а то посебно погодује теоријским стајалиштима о могућој улози туризма недовољно развијених.

Теорију туризма подвргнуло је свеопштој ревизији више аутора, (најпознатији Даглас Пирс /Douglas Pearce/). Истакнута је нелогичност дотадашњих теоријских размишљања која нису узимала у обзир специфичности развоја и степена развијености мање развијених, или, чак неразвијених земаља света, упозоравајући да се туризам не развија у "празном простору" и да ваља уважавати и друге развојне опције у подручјима где се планира туристички развој.

У већини тадашњих радова још увек доминира економски поглед на туристички развој, односно гледиште које фаворизују економске последице туристичког развоја. Но, то је и раздобље кад се почињу јављати радови аутора изван економске сфере – социолога и антрополога највише – који доносе "нове ветрове" у већ устаљена гледишта о последицама туристичког развоја (Јовичић 2007, 42). С друге стране, напредак економске науке у целини одразио се и на развој научне теоријске мисли о туризму. Анализа опште равнотеже

наглашава међузависност различитих тржишта и сектора привреде, као и међузависност цена и производње различите робе и услуга. Систематско проучавање народног дохотка, које је започело још на почетку двадесетог столећа, као мерило привредне структуре одређеног подручја, постаје и значајно мерило ступња развијености, а посебна се пажња посвећује међународном упоређивању народног дохотка и осталих макроекономских агрегата. Уочену комплексност међузависности деловања појединих привредних грана и других фактора у туризму сада је могуће посматрати и анализирати посредством *input-output*, односно међусекторског модела. Међусекторска анализа повукла је са собом и анализу привредних биланса, што је и у туризму резултирало све бројнијим радовима који примјењују ове опште спознаје економске теорије на анализу туристичког феномена и његов допринос националним привредама (Vukonić 2001д, 72.)

То је раздобље које је у теорији туризма на специфичан начин обележила теорија туристичког мултипликатора. Клемент (Н. G. Clement 1961) први је покушао једно опште макро-економско знање применити у теорији развоја туризма.

"Теорија мултипликатора тежи за тим да омеђи оквир једне сложене законитости која се догађа у још сложенијем механизму једне националне привреде, да опише садржај те законитости и да га учини појмовљивим (Antunac 1985б, 56)."

Критички тонови којима је теорија туризма дочекала Клементов модел туристичког мултипликатора резултат је бројних приговора да аутор уопште није до краја схватио Кан-Кејнсов (Kahn-Keynsov) модел мултипликатора дохотка, који се у својој основној замисли ослонио на Кејнсов мултипликатор инвестиција и запослености, а онда га је и погрешно применио. На примеру малих острвских земаља Пацифика Клемент је утврдио да туристички мултипликатор износи 3,27 долара, што другим речима значи да један долар потрошен у туризму изазива током године дана економску активност једнаку 3,27 долара. На основу ових поставки Зендер (М. Zender, 1969) израдио је студију развоја туризма на источним Карибима, а њени су резултати фасцинирали многе мале карибске острвске земље које су наручиле сличне пројекте.

Негативна реакција на ова теоријска становишта дошла је најпре из пера неких америчких теоретичара туризма. Сама чињеница да се радило о негативној реакцији, била је довољна да, по неким, доведе у питање и сам смисао развоја туризма (ако је споран његов мултипликативни учинак). Како се Зендер позвао на Самјуелсонов (Samuelson) мултипликатор, последња два аутора категорички одричу сваку сличност са споменутиим мултипликатором и истичу да је немогуће збрајати номиналне величине сваке трансакције и затим их

додавати националном дохотку, већ би теоријски било исправно, најпе у свакој трансакцији утврдити новостворену вредност и само њу придодати националном дохотку. Један од врло познатих економиста и теоретичара туризма Норберт Ванхове (Norbert Vanhove 1973), на ова је критичка становишта додао и мишљење да су у самој рачуници учињене велике грешке, али не одриче до краја вредност овом покушају да се туристички мултипликатор користи као делимични показатељ вредности туристичке активности. Касније се појавио велики број теоретичара који су покушали применити туристички мултипликатор у студијама туристичког развоја у појединим земљама доприносећи, мање или више, разјашњењу појма мултипликатора као и рачунице мултипликатора. Оригиналан је рад Питерса (M. Peters 1969) који предлаже властити модел туристичког мултипликатора.

Источноевропски део света, земље које у то време припадају комунистичком блоку и своја економска гледишта темеље на фундаменталном учењу Карла Маркса (Karl Marx), развијају другачија гледишта о доприносу туристичког развоја општем привредном развоју. Заправо, више се ради о настојању да се марксистичким гледиштима оправдају становишта капиталистичке економске теорије. Противно владајућој политици затвореног тржишта, теоретичари туризма ових земаља настоје ипак оправдати развој иностраног туризма, макар да се радило само о туристичком промету између појединих земаља тзв. источног блока.

Масовна производња која је довела до zasiћења тржишта робе широке потрошње односно, која је инаугурисала у пракси, а затим и у теорији, проблем пласмана роба, довела је до појаве нових теоријских спознаја познатих под називом теорије маркетинга. Појавом Крипендорфове (Krippendorf) књиге "*Marketing et tourisme*" 1971. године и теорија туризма улази у раздобље интензивног теоријског бављења тржишном проблематиком, а што је резултирало големом стручном литературом, издашњијом од литературе у било којој другој делатности којом се до тада бавила теорија туризма. Поставке ове, у принципу микроекономске теорије, релативно су брзо пренесене на макроекономско подручје. Тако је било и у туризму. Маркетинг је у средиште расправа поново вратио однос понуде и тражње у туризму и донео једну, касније много оспоравану новост: теорију туристичког производа. Њени први заговорници Медлик (S. Medlik) и Мидлтон (W. C. Middleton, 1973) имали су много прилика да објасне властита теоријска становишта, коригују неке ставове и "инфицирају" својим гледиштима бројне теоретичаре туризма.

Ова се теорија нарочито одразила на просторно и урбанистичко планирање у туризму, јер је газдовање простором могло своје поставке темељити и бранити на новим теоријским позицијама које су одређени простор активирале туристички, али не више само на

физичким предиспозицијама таквог простора, него на бази његове објективне туристичко-тржишне верификације. Већи интегритет простора и садржаја у њему навели су двојицу аутора, Бод-Бовија (M. Baud-Bovy) и Ловсона (F. Lawsona 1977), да ова теоријска становишта претворе у конкретне планерске параметре и пропозиције за туристичку изградњу, које су се, с мањим дорадама и преправкама, задржале све до данашњих дана. Касније, развијајући сазнања о начинима и моделима коришћења простора у туризму, али узимајући у обзир и гледишта маркетинга, теоретичари туризма развили су појам тзв. Животног циклуса туристичких локалитета односно регија и, напokon, туристичких дестинација. То је довело и до теорије капацитета носивости и појма сатурације појединих просторних целина туристичким развојем. Међу теоретичарима који су се бавили овим проблемима, најистакнутији су Гун (C. Gunn), Харт (C. W. Hart), Касерл (G. Casserl), Ловлес (M. J. Lowless), Фриц (R. G. Fritz), Хејвуд (K. M. Haywood), Ди Бенедето (C. A. di Benedetto) и други (Vukonić 2001h, 74).

У том контексту јавила се и теорија туристичке дестинације.

Продор америчко-канадских теоретичара у светску теорију туризма који се догодио 80-их година прошлог века, значио је и изван заокрет у приоритетима научне расправе и у методологији научних истраживања. Утицај теоријских становишта створених на америчком континенту на теоријска становишта у другим деловима света, донео је многе контроверзе и теоријска неразумевања.

Деведесетих година прошлог века настављено је "дорађивање" дотадашњих теоријских мишљења, али су те године донеле теорији развоја туризма и један нови правац, тзв. сектор формално-неформалне дихотомије. Заговорници ове теорије туристичког развоја истичу да се не ради о некој теоријској варијанти већ о гледишту које искључује сва досадашња теоријска размишљања. То се исто може рећи и за основну поставку саме теорије која функционише на односу или-или, тј. формалног или неформалног. Формални круг у земљама у развоју карактеризишу објекти туристичке понуде интернационалног стандарда, док се у неформалном кругу налазе објекти нижег стандарда и понуда која се иначе назива "домаћа" или "локална". Уз та два међусобно посве различита круга иду и друге карактеристике туристичког промета. Ако се говори о домаћем туризму, онда се "горњи слој" локалног становништва туристички задржава у формалном кругу. У таквом се контексту онда пружају и други фактори, од инвестиција до капиталног коефицијента који сврставају развој у одређеној земљи у развоју у формални или неформални круг. Неформални се сектор у таквим теоријским схватањима поистовећује са тзв. "отвореним просторним структурама", а формални сектор симболишу тзв. туристичке "енклаве". То су ужи простори, добро туристички екипирани свим нужним садржајима и затворени за коришће-

ње онима који нису одсели у таквом центру. Управо је формални сектор нагласио многобројне социо-културне проблеме, па и сукобе с интересима локалног становништва које такав развој туризма доноси, нарочито у мање развијеним срединама (Stefanović 2007, 28).

Дуална структура туризма просторно се у одговарајућим економским и социо-културним утицајима (последницама). О том се аспект релативно мало говорило у теорији туризма све до тренутка док простор није ушао на велика врата у теоријска разматрања. Организовање простора у туристичким подручјима и местима постаје основни фактор теоријског посматрања. Дрес (Dress) је још 1979. године на примеру Балија увео теоријске појмове: сфера туристичког утицаја и сфера без туристичког утицаја које су се добро уклопиле у просторну концепцију разматрања туристичког развоја. На овом је примеру хипотетички примењен "просторни модел" туристичког развоја земаља у развоју, а његове поставке касније су уопштене у јединствену теорију просторног развоја туризма у земљама у развоју. У таквим теоријским расправама нарочито су били гласни теоретичари који су своја теоријска гледишта бранили анализом туристичког развоја у острвским срединама. Међу најпознатијим теоретичарима тога правца треба поменути Пирса (D. Pearce), Вилкинсона (P. Willkinson), Лундгрена (J. O. J. Lundgren) и Брајтона (S. Britton) (Vukonić 2001e, 75). На темељу туристичке дисперзије, уочене на групама острва, од главног острва (с аеродромом) према другим острвима, постављење и модел регионалне туристичке дистрибуције у континенталним земљама, од главног града или обалних подручја према руралним подручјима односно унутрашњим просторима. Удаљеност емитивних тржишта, посебно од далеког пацифичког архипелага, навела је теоретичаре да удаљеност означи једним од главних критичних, па онда и ограничавајућих фактора у сваком туристичком развоју.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Крај двадесетог века обележила су бројна истраживања о развоју туризма. Међутим, већина њих није донела неке посебне новости у теоријском смислу, већ се углавном радило о продубљивању постојећих знања о туризму и његовом развоју, о настојањима да се што боље и прецизније квантифицирају резултати туристичког промета или да се добије што више релевантних података о структури посетилаца и њиховом понашању као потрошача и као "конзумента" простора. Као резултат тога јављају се ново облици туризма који су везани за разне догађаје, екстремне спортове, пословне активности, wellness-а итд. То је сада прилика за појаву нових теоријских поставки које ће предвидети нове трендове развоја туризма (Krippendorff 1986, 68).

Светска туристичка организација Уједињених нација (UNWTO) предвиђа да ће број људи који путују наставити да се повећава и у овом веку. Тај број ће до 2020. износити скоро 1,6 милијарди, што је два и по пута више од броја забележеног деведесетих година прошлог века. Предвиђена стопа пораста за туризам мерена у међународним туристичким доласцима износи 4,1% годишње, што је изнад максималне вероватне експанзије светског богатства од 3% годишње.

ЛИТЕРАТУРА

- Antunac, Ivan. 1985. *Turizam i ekonomska teorija*. Zagreb: Institut za istraživanja turizma.
- Vanhove, Norbert. 1973. *Critical considerations on the tourist multiplier*. Wiena: Festschrift zur vollendung des 65. Lebensjahres von Prof. DKF. Dr. Paul Beniecker.
- Vukonić, Boris. 2001. *Turizam i razvoj*. Zagreb: Mikrorad.
- Dress, Gerhard. 1979. *Der tourismus*. Frankfurter Wirtschafts- und sozialgeographische schriften.
- Dulčić, Ante. 1990. *Turizam – načela razvoja i praksa*. Zagreb: Institut za turizam.
- Zender, Morgan. 1969. *The future of tourism in the Eastern caribbean*. Washington: Checchi&Co.
- Јовичић, Добрица. 2006. *Туризам и простор*. Београд: Тон Плус.
- Keynes, John Maynard. 1987. *Onuma teorija zaposlenosti, kamata i novca*. Zagreb: CEKADE.
- Krippendorff, Jost. 1986. *Putujuće čovječanstvo*. Zagreb: SNL.
- Kurt, Krampf. 1952. *Jahrbuch für fremdenverkehr*. München: Deutsches wirtschaftswissenschaftliches institut für fremdenverkehr.
- . 1963. *Turizam kao faktor u ekonomskom razvoju*. Реферат са конференције Уједињених народа о међународним путовањима и туризму у Риму.
- Lawson Kevin and Michelle Baud-Bovy. 1977. *Tourism and recreation development – A handbook of physical planning*. London and Boston: The Architectural press Ltd and CBI publishing Co.
- Medlik Stephen and Walter C. Middleton. 1973. *The product formulation in tourism*. Berne: AIEST, Vol. 13, Gurten Verlag.
- Миленковић, Светислав. 2009. *Туризам и економија*. Крагујевац: Економски факултет.
- Peters, Mitchell. 1969. *International tourism – The economic and development of the international tourist trade*. London.
- Rostow, Walt. 1960. *The stages of economic growth*. New York.
- Stefanović, Vidoje. 2007. *Tourism and development*. Niš: PMF.
- Titzhoff, Peter. 1964. München. *Der fremdenverkehr* 7.
- Troisi, Dino. 1955. *Teoria economica del turismo e della rendita turistica*. Roma.
- Clement, George H. 1961. *The future of tourism in pacific and far east*. Washington.

Vidoje Stefanović, Niš, Nedžad Azemović, Novi Pazar

ORIGINS OF THEORETICAL THOUGHTS ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Summary

In terms of heated debate about the optimal directions of economic thought, avoiding to violate the principles of sustainable development, theoretical Tourist Studies began to develop intensively. In such conditions, in such a context of the theoretical point of view, it has given its full meaning only at the time of the full swing of industrialization, since she had made at least three necessary conditions for tourism development: to ensure sufficient financial resources to individuals who may be separated after settling their basic needs, it made the annual holiday and with technological innovation it has created real opportunities for the development of a wide variety of tourism offer.

Key words: economic theory, tourism theory, development, origins.